

Geologiczne i paleontologiczne zainteresowania Franciszka Chłapowskiego (1846–1923). W setną rocznicę śmierci

Janusz Skoczylas¹

The geological and palaeontological interests of Franciszek Chłapowski (1846–1923). On the 100th anniversary of his death. *Prz. Geol.*, 70: 883–887.

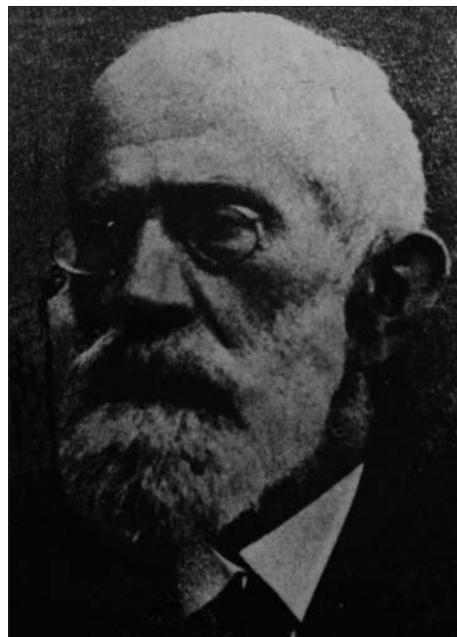
Abstract. On the 100th anniversary of the death of Dr Franciszek Chłapowski (1846–1923), a medical doctor, popularizer of geology, and founder of the geological and natural museum in Poznań, his achievements in the field of Earth sciences are recalled. Franciszek Chłapowski devoted his free time and funds to popularize natural sciences, mainly geological sciences. As the chairman of the Faculty of Life Sciences of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences, he popularized the Earth science by organizing a natural museum, and intense conference and publishing activities. Franciszek Chłapowski succeeded in medical profession while contributing much to the popularization of geology in Greater Poland at the turn of the 19th and 20th centuries.

Keywords: *geology, palaeontology, natural history museum, medicine, popularization*

Franciszek Chłapowski (1846–1923) – mimo wielu praktycznych i naukowych osiągnięć w wyuczonym i uprawianym zawodzie, czyli w medycynie – przez przyrodników, a geologów w szczególności, jest postrzegany jako gorący orędownik rozwoju nauk o Ziemi (ryc. 1). W dziejach geologicznego poznawania ziem polskich niewiele było badaczy, którzy nie mając geologicznego wykształcenia i kontynuując pracę w innym zawodzie, tak wiele wnieśli do upowszechnienia wiedzy o geologii. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie najważniejszych dokonań tego znamienitego Polaka.

W bardzo wielu publikacjach dotyczących dziejów rozwoju nauk przyrodniczych na ziemiach polskich podkreślano niewielki czy wręcz znikomy udział Polaków w przyrodniczym poznaniu zachodnich rubieży Rzeczypospolitej. Dotyczyło to również zaangażowania żywiołu polskiego w prace badawcze z zakresu nauk o Ziemi. W zaborze pruskim zabrakło przede wszystkim politycznych warunków do rozwoju nauk geologicznych. Brak uniwersytetu kształcącego przyrodników, oddalenie od terenów górskich, mało urozmaicona powierzchnia budowa geologiczna oraz brak silnego przemysłu wykorzystującego surowce mineralne były prawdopodobnie przyczyną mniejszego zainteresowania tymi zagadnieniami (Babicz, 1987; Czarniecki, 1987). Dopiero powołanie w dniu 13.02.1857 r. Towarzystwa Przyjaciół Nauk (TPN) w Poznaniu, a szczególnie utworzenie 31.10.1857 r. jego Wydziału Przyrodniczego, stworzyło warunki i atmosferę do popularyzacji i zachęcenia szerszego grona polskiego społeczeństwa do poznawania i uprawiania nauk przyrodniczych, głównie przez przyzmat stworzenia podstaw rozwoju rolnictwa (Skoczylas, 1985, 2011, 2021).

Niemal wszystkie inicjatywy i działania w ramach TPN w Poznaniu miały charakter społeczny, poparty filantropią i bezinteresownością, a w wielu przypadkach także rozumi-

Ryc. 1. Portret Franciszka Chłapowskiego
Fig. 1. Portrait of Franciszek Chłapowski

mieniem patriotyzmu jako procesu wspierania rozwoju intelektualnego. Polegały one na hobbystycznej pracy niewielu osób, najczęściej ziemian, nauczycieli, drobnych urzędników, kupców, okresowo także duchowieństwa. Podkreślić wypada, że aktywnymi członkami Wydziału Przyrodniczego TPN w Poznaniu były także osoby nie mające wykształcenia przyrodniczego, np. prawnicy, lekarze i matematycy. Jeśli chodzi o nauki o Ziemi, to jedynie Roman May (1848–1887) był doktorem minera-

¹ Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, Instytut Geologii, ul. Bogumiła Krygowskiego 12, 61–680 Poznań; skocz@amu.edu.pl

logii. W 1874 r. obronił we Wrocławiu pracę doktorską pt. *Über einige Künstliche Silikate (O niektórych sztucznych krzemianach)*. Jednak po krótkim epizodzie dydaktycznym poświęcił się rozbudowie przemysłu nawozów sztucznych. Z tego powodu R. May, mimo że wygłaszał w TPN wykłady z zakresu nauk geologicznych, był postrzegany jako chemik (Kapitańczyk, 1973).

Wśród kilku osób popularyzujących geologię i paleontologię w TPN w Poznaniu, a przede wszystkim muzealnictwo przyrodnicze, głównie geologiczne, był F. Chłapowski, który z zawodu i powołania był lekarzem, ale także zagrzałym miłośnikiem nauk geologicznych. Podkreślić jednak należy, że w swoim dorobku naukowym miał najwięcej pozycji z zakresu medycyny, dopiero później odnoszących się do nauk geologicznych, historycznych, a także organizacji nauki.

Działalność F. Chłapowskiego wynikała m.in. z przekonania, że poznańskie środowisko przyrodnicze, w tym również geologiczne, nie nadąża za szybkim rozwojem tych nauk w innych rejonach ziem polskich i dlatego Jego podstawowym celem było podniesienie poziomu wiedzy o budowie geologicznej Wielkopolski, o jej bogactwach mineralnych, a także o znajdujących w okolicznych zwirowniach skamieniałościach, głównie kręgowców. Z punktu widzenia dzisiejszego geologa najważniejsze są jego prace i działania podejmowane na rzecz utworzenia w Poznaniu muzeum eksponującego przede wszystkim zbiory geologiczne.

POCZĄTKI ZAWODOWEJ, SPOŁECZNEJ I POPULARYZATORSKIEJ DZIAŁALNOŚCI F. CHŁAPOWSKIEGO

Franciszek Chłapowski urodził się 17.04.1846 r. w Czerwonej Wsi pod Krzywinem, niedaleko Kościana (Wielkopolska). W latach 1857–1861 uczęszczał do Kolegium Jezuickiego w Metz. Maturę zdał w Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu w 1868 r. Studia medyczne ukończył natomiast w Berlinie w lipcu 1870 r., otrzymując doktorat z medycyny i chirurgii. Jeszcze jako student włączył się w Berlinie w prace polskich organizacji akademickich. Założył m.in. sekcję nauk przyrodniczych Towarzystwa Naukowego Akademików Polaków w Berlinie, której był pierwszym kierownikiem.

W 1870 r. na krótko powołano go do armii i oddelegowano do pułków górnośląskich jako lekarza znającego język polski. W 1872 r. przyjął propozycję Karola Miarki, znanego i popularnego na Górnym Śląsku polskiego działacza, do osiedlenia się w Królewskiej Hucie (dziś część Chorzowa), w celu rozpoczęcia praktyki lekarskiej, a także podjęcia się misji wzmocnienia polskiej społeczności Górnego Śląska. Wyrazem uznania dla Jego działalności w Królewskiej Hucie, a od 1874 r. w Bytomiu, przede wszystkim na polu medycznym, społecznym i patriotycznym, był m.in. wybór w 1877 r. na posła do sejmiku pruskiego.

W 1877 r. przeniósł się do Wrocławia, a w 1884 r. wrócił na stałe do Poznania, gdzie rozwinął na jeszcze większą skalę swoją praktykę lekarską, a także naukowe zainteresowania z zakresu medycyny i geologii. Powrót do Poznania F. Chłapowskiego przyczynił się w znacznym stopniu do ożywienia działalności Wydziału Przyrodniczego TPN w tym mieście. Dodać jeszcze można, że latem F. Chłapow-

ski wyjeżdżał do pracy do uzdrowiska Bad Kissingen, gdzie prowadził pensjonat, głównie dla polskich kuracjuszy. Zyskawszy tam międzynarodową sławę, napisał książkę z zakresu balneologii pt. *O zdrojowiskach i stacjach kąpielowych i klimatycznych w Polsce* (Chłapowski, 1895).

DZIAŁALNOŚĆ F. CHŁAPOWSKIEGO W TPN W POZNANIU I JEGO GEOLOGICZNA AKTYWNOŚĆ

Powrót do Poznania F. Chłapowskiego przyczynił się do ustabilizowania jego sytuacji rodzinnej, zawodowej oraz materialnej i umożliwił mu poświęcenie swojego czasu, sił, zdolności i wypracowanych środków materialnych na działalność dla dobra polskiej nauki w Wielkopolsce. Zastanawiając się nad oryginalną, wieloraką, skuteczną i pożyteczną działalnością F. Chłapowskiego, warto przypomnieć o Jego przekonaniu, że *Nie może być dobrym lekarzem, kto nie poznał tajemników przyrody* (Wrzosek, 1924).

Dzięki intensywnej pracy F. Chłapowski odnosił w Poznaniu sukcesy na polu medycyny. Uważany był, obok Heliodora Święcickiego, późniejszego rektora Uniwersytetu Poznańskiego, za najlepszego medyka w Poznaniu. Był także m.in. współzałożycielem czasopisma *Nowiny Lekarskie*. Jego osiągnięcia w zakresie medycyny były doceniane i honorowane. Obdarzono go m.in. członkostwem w Akademii Lekarskiej w Warszawie oraz Komisji Fizjograficznej PAU w Krakowie. Władze pruskie przyznały Mu, jako jednemu z niewielu Polaków, tytuł tajnego radcy, który był okreśłany również radcą sanitarnym lub radcą zdrowia (Wrzosek, 1924; Skoczylas, 2012).

Cały czas wolny od obowiązków zawodowych i rodzinnych F. Chłapowski poświęcał pracy społecznej – głównie w TPN w Poznaniu. O popularności jego działań i szacunku, jakim był darzony przez lokalne środowisko naukowe, może świadczyć m.in. fakt, że w latach 1888–1920 prowadził, jako przewodniczący, Wydział Przyrodniczy TPN, a w latach 1904–1914 kierował również Wydziałem Lekarskim. Przez krótki okres w 1911 r. zarządzał także Wydziałem Technicznym TPN (Wojtkowski, 1928, 1957; Szafran, 1957). Ponadto od 1888 r. przejął opiekę nad Muzeum Przyrodniczym TPN.

Warto przypomnieć, że już w 1857 r. Wydział Przyrodniczy TPN powołał Muzeum Historii Naturalnej, do którego swe zbiory mineralogii oddali m.in. Tytus Działyński, Józef Łubieński i Zygmunt Skórzewski. Najcenniejszy niewątpliwie był zbiór Józefa Łubieńskiego, który przekazał kupiony wcześniej zbiór minerałów Abrahama Gottloba Wernera (1749–1817), ojca europejskiej mineralogii i profesora Akademii Górniczej we Freibergu. Początkowo zbiory mieściły się w gmachu Biblioteki Raczyńskich, a od 1870 r. na strychu Bazaru Poznańskiego. Następnie w 1882 r. przeniesiono je do nowego gmachu TPN. Początkowo opiekowali się nimi Stanisław Szenic i August Lubomęski, a w latach 1883–1888 Roman May (Wrzosek, 1924). Jednak dopiero F. Chłapowski w 1888 r. profesjonalnie zajął się tymi zbiorami. W rezultacie wieloletniej pracy uporządkował wszystkie materiały geologiczne, zoologiczne i botaniczne oraz uzyskał kilka pokoi na II piętrze gmachu TPN do ich przechowywania. W 1909 r. uzyskał 6 pomieszczeń w sutenerze gmachu

TPN, rozwijając przyrodniczą działalność wystawienniczą i muzealniczą na niespotykaną dotąd skalę.

Codzienna, wytrwała praca nad zbiorami poskutkowała oznaczeniem, opisem, skatalogowaniem, a także udostępnieniem szerszej publiczności kolekcji skał, minerałów i skamieniałości. W czasie tych prac F. Chłapowski niejako na nowo odkrył zbiór minerałów A.G. Wenera, wcześniej zapomniany i pozostający w nieładzie (Wróblewski, 1957). Niespożyte siły, energia i poświęcenie pozwoliły F. Chłapowskiemu przywrócić znaczenie zbiorom przyrodniczym, w tym przede wszystkim geologicznym, i wyeksponować ich walory poznawcze, uytylitarne, dydaktyczne i estetyczne.

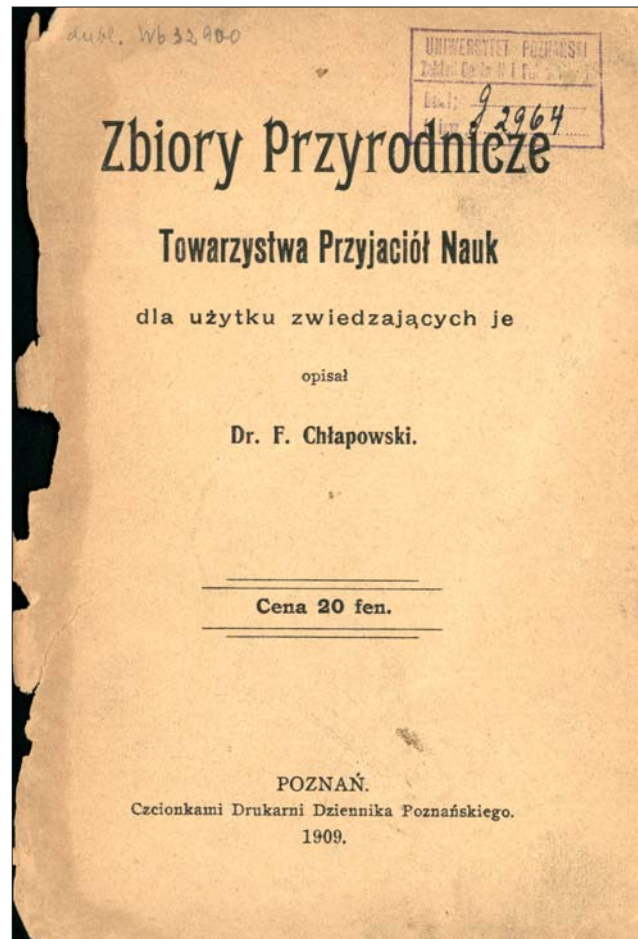
Otwarcie muzeum dla zwiedzających, zorganizowanie i opis kolekcji przyrodniczych oraz ich udostępnienie stały się dla F. Chłapowskiego pretekstem do napisania przewodnika po muzeum pt. *Zbiory Przyrodnicze Towarzystwa Przyjaciół Nauk dla użytku zwiedzających je* (ryc. 2), zawierającego plan pomieszczeń. Drugie wydanie tego przewodnika, wzbogacone o opis nowych eksponatów, ukazało się w 1913 r. Można w nim znaleźć dokładny opis zawartości gablot w kolejnych 6 latach (Chłapowski, 1909; Skoczylas, 2009).

Muzeum, dzięki umiejętnej reklamie i rozległym kontaktom F. Chłapowskiego, dokonywało licznych wymian duplikatów, m.in. z Muzeum Przyrodniczym PAU w Krakowie, Muzeum Dzieduszyckich we Lwowie, muzeum w Berlinie itd. Ponadto muzeum chętnie przyjmowało liczne dary od osób prywatnych, w tym również podróżników z całego świata. F. Chłapowskiemu zależało także na możliwie pełnym skompletowaniu regionalnego zbioru przyrody Wielkopolski i wszystkich ziem polskich. W związku z tym sam, w czasie swych licznych podróży i terenowych ekspansji, zbierał i gromadził wiele spektakularnych eksponatów, głównie paleontologicznych. Ponadto co ciekawsze okazy geologiczne i paleontologiczne kupował za własne fundusze.

Przyrodnicze zbiory F. Chłapowskiego wzbudzały zainteresowanie zwiedzających. G. Brzęk (1973) twierdził, że szczególnie francuscy przyrodnicy z podziwem i uznaniem wyrażali się o muzeum, podkreślając, że należy ono do najlepszych tego typu instytucji w Europie, zwłaszcza w dziedzinie paleontologii.

Wyrazem uznania i docenienia zasług F. Chłapowskiego w popularyzacji muzealnictwa przyrodniczego była uchwała walnego zebrania TPN z 21.03.1913 r. o przemianowaniu tej placówki na Muzeum im. Franciszka Chłapowskiego. Jeszcze innym przejawem popularności tego niezwykłego człowieka było powołanie w Poznaniu Towarzystwa Przyrody im. Franciszka Chłapowskiego, którego działalność była skierowana głównie do młodzieży szkolnej, oraz utworzenie drużyny harcerskiej Miłośników Przyrody im. F. Chłapowskiego (Wrzosek, 1924; Wojtkowski, 1928).

Działalność popularyzacyjną nauk przyrodniczych F. Chłapowski rozwijał przez ponad 32 lata jako przewodniczący Wydziału Przyrodników TPN. Wprowadził on zwyczaj spotkań członków, na których wygłaszano referaty oraz informowano o nowych nabytkach muzealnych, opisywano je i komentowano, omawiano działalność przyrodniczą ofiarodawców, dokonywano weryfikacji eksponatów i darów, a także dzielono się poglądami, opiniami,

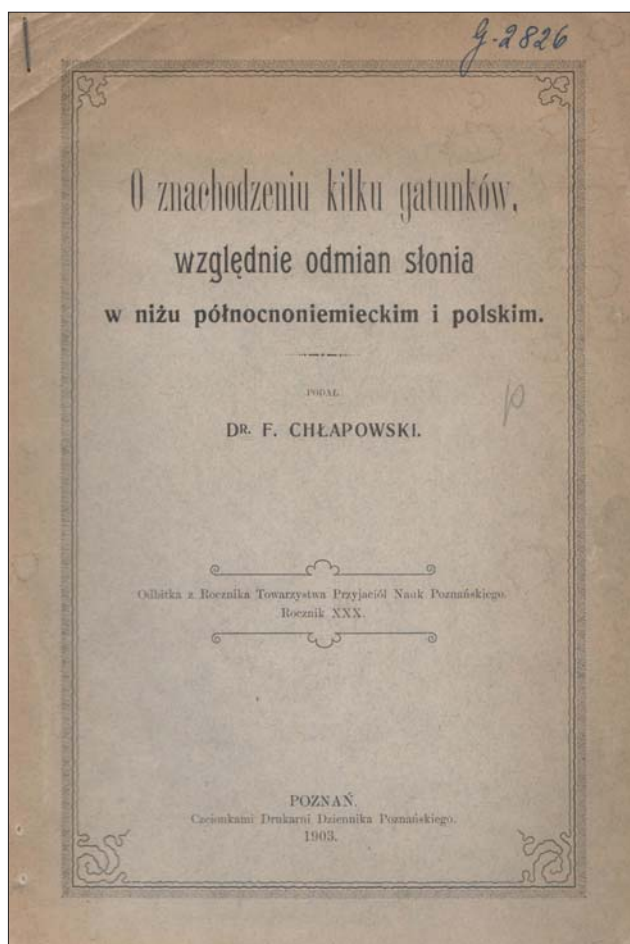

Ryc. 2. Okładka pierwszego wydania *Zbiory Przyrodnicze Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (1909 r.)

Fig. 2. Cover of the first edition of the *Natural Collections of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Science* (1909)

ustaleniami i obserwacjami geologicznymi. Na przykład po referacie aptekarza Suchockiego z Pleszewa pt. *O wynikach nowych badań ciał radioaktywnych* F. Chłapowski przypomniał sobie o minerale ze zbiorów muzeum, ofiarowanym przez J. Jackowskiego z Boliwii, który według ekspertyzy mineraloga z Drezna miał zawierać uran. F. Chłapowski przesłał okaz do Paryża, do Marii Skłodowskiej-Curie, która jednak nie potwierdziła wyników tej ekspertyzy (Szafran, 1957). Tego typu weryfikacje oraz wzajemne dzielenie się wiedzą były dla F. Chłapowskiego jednymi z podstawowych obowiązków naukowca. Jako przewodniczący Wydziału Przyrodniczego TPN popularyzował także nową literaturę dotyczącą nauk o Ziemi. Warto podkreślić, że w latach 1888–1918 odbyło się ok. 300 posiedzeń, na których wygłoszono ok. 430 wykładów (Kapietańczyk, 1973). W grudniu 1918 r. Wydział Przyrodniczy TPN liczył już 119 członków, jednak naukowców z kierunkowym wykształceniem przyrodniczym ciągle jeszcze było niewiele (Szafran, 1957).

W miarę swoich możliwości F. Chłapowski publikował prace informujące o nowych odkryciach i popularyzujące badania geologiczne. Wśród 116 prac i artykułów jego autorstwa ponad 20 nawiązywało do geologii i paleontologii. Opublikował m.in. *Spis prac dotyczących fizyografii W. Ks. Poznańskiego* (1892), w którym przedstawił 25 prac

Ryc. 3. Okładka nadbitki artykułu F. Chłapowskiego *O znachodzeniu kilku gatunków względnie odmian słonia na niżu północno-niemieckim i polskim* (1903)

Fig. 3. Cover of an overprint of F. Chłapowski's article *On the occurrence of several species or varieties of elephant in the North German and Polish lowlands* (1903)

geologicznych związanych z regionem, oraz *O znachodzeniu kilku gatunków względnie odmian słonia na niżu północno-niemieckim i polskim* (1903; ryc. 3).

W 1910 r. ukazał się w 2 częściach bardzo pożyteczny artykuł pt. *Wiwianitowe i żelaziakowe złoża u źródeł Baryczy*, ukazujący różne aspekty poszukiwania, poznania i wykorzystania darniowych rud żelaza w budownictwie i produkcji masek przeciwgazowych. W artykule tym dokonano także analizy wykorzystania współwystępującego z rudami żelaza wiwianitu do malowania chat i pomieszczeń oraz do nawożenia powierzchni uprawnych (Chłapowski, 1910).

We wdzięcznej pamięci geologów F. Chłapowski po zostanie także dzięki udziałowi w przygotowaniach do utworzenia i otwarcia 07.05.1919 r. Wszechnicy Piastowskiej (przemianowanej nieco później na Uniwersytet Poznański). Jedną z sal wykładowych w dawnym Zakładzie Biologii Systematycznej w obecnym *Collegium Maius* nosiła imię F. Chłapowskiego (Michalski, Pałat, 2020). Miał on bowiem wpływ na obsadę kadrową katedr z zakresu nauk przyrodniczych. Ponadto wspomagał w początkowym okresie kadre uniwersytetu. Wydział Filozoficzny powierzył mu 30.05.1919 r., jako tymczasowemu docentowi, wykład

z geologii. Wykładał jednak głównie paleontologię. W roku akademickim 1920/1921 w drugim trymestrze prowadził kurs wykładów pt. *Kręgowce w dziejach Ziemi*, a w trzecim trymestrze – *Wybrane rozdziały z paleontologii* (Wrzosek, 1924).

Naczelnik państwa Józef Piłsudski 4.10.1921 r. mianował go profesorem honorowym medycyny wewnętrznej. W latach akademickich 1921/1922 i 1922/1923 F. Chłapowski planował wykładać balneologię na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. Niestety, stan zdrowia uniemożliwił realizację tych planów (Wrzosek, 1924). Franciszek Chłapowski zmarł 10.04.1923 r. w Żegocinie koło Pleszewa.

W pamięci współczesnych F. Chłapowski funkcjonuje przede wszystkim jako autor dzieła o Józefie Rogalińskim, XVIII-wiecznym astronomie i fizyku interesującym się mineralogią i górnictwem. Ukazało się ono w dwóch częściach (w latach 1902 i 1905) pt. *Życie i prace księdza Józefa Rogalińskiego*. W 2007 r. Wydawnictwo Miejskie w Poznaniu opracowało wznowienie tego studium pod zmienionym tytułem *Józef Rogaliński. Uczony poznański czasów Oświecenia. Fizyk, astronom, pedagog* (ryc. 4). Formą zachowania pamięci o F. Chłapowskim jest też tablica pamiątkowa umieszczona na zewnętrznej ścianie kościoła św. Wojciecha (ryc. 5). W tym sanktuarium doceniono przede wszystkim jego działalność charytatywną.

Ryc. 4. Okładka wznowionego w 2007 r. dzieła F. Chłapowskiego *Józef Rogaliński. Uczony poznański czasów Oświecenia. Fizyk, astronom, pedagog*

Fig. 4. Cover of the work by F. Chłapowski, reissued in 2007, titled *Joseph Rogaliński. Poznań scientist of the Enlightenment era. Physicist, astronomer, educator*

Ryc. 5. Tablica pamiątkowa poświęcona F. Chłapowskiemu umieszczona na murze kościoła św. Wojciecha w Poznaniu

Fig. 5. Commemorative plaque dedicated to F. Chłapowski on the wall of St. Adalbert Church (św. Wojciech) in Poznań

UWAGI KOŃCOWE

Franciszek Chłapowski był człowiekiem wszechstronnie uzdolnionym, pracowitym, o szerokich zainteresowaniach, wykraczających poza możliwości ogarnięcia ich przez jednego człowieka. Był lekarzem, miłośnikiem i pasjonatem geologii, a przede wszystkim paleontologii, ale miał również wiele innych aktywności i osiągnięć w wielu dziedzinach nauki, praktyki i życia społecznego. W regionalnej monografii pod redakcją G. Labudy (1973), pt. *Nauka w Wielkopolsce*, zasługi F. Chłapowskiego są opisane w co najmniej 12 rozdziałach dotyczących dziejów medycyny, geologii, paleontologii, geografii, zoologii, botaniki, ochrony przyrody, antropologii, fizyki, chemii, organizacji nauki oraz muzealnictwa.

W dobie współczesnej apoteozy wąskiej specjalizacji ogrom zainteresowań i wielorakość dokonań F. Chłapowskiego mogą budzić podziw lub wręcz niedowierzanie. W ogólnopolskim dorobku nauk geologicznych F. Chłapowski raczej nie odegrał znaczącej roli, pomimo tego pamięć o jego dokonaniach i paleontologicznych pasjach jest godna naśladowania i kulturywania.

Przedstawiciele nauk o Ziemi w Wielkopolsce mogą być dumni z faktu, że F. Chłapowski, amatorsko interesując się geologią, wniósł tak wiele do popularyzacji naszej nauki, zarówno poprzez działalność muzealniczą oraz odczytową, jak i publikacyjną.

Panu Recenzentowi Dr. Jerzemu B. Miecznikowi bardzo dziękuję za cenne uwagi i uzupełnienia.

LITERATURA

- BABICZ J. 1987 – Nauki o Ziemi. [W:] Suchodolski B. (red.), Historia nauki polskiej, 1863–1918, t. 4, cz. 3. Ossolineum: 136–190.
- BRZEK J. 1973 – Zoologia (do 1945). [W:] Labuda G. (red.), Nauka w Wielkopolsce. Wyd. Poznańskie, Poznań: 605–637.
- CHŁAPOWSKI F. 1892 – Spis prac dotyczących fizyografii W. Ks. Poznańskiego. Roczn. TPN, 19: 549–571.
- CHŁAPOWSKI F. 1895 – O zdrojowiskach i stacjach kąpielowych i klimatycznych w Polsce. Nakład S. Kozłowskiego, druk Dziennika Poznańskiego, Poznań.
- CHŁAPOWSKI F. 1902 – Życie i prace księdza Józefa Rogalińskiego. cz. 1, Poznań (odbitka z Roczn. Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. 28).
- CHŁAPOWSKI F. 1903 – O znachodzeniu kilku gatunków względnie odmian słońca na nizu północno-niemieckim i polskim. Roczn. TPN, 30: 1–22.
- CHŁAPOWSKI F. 1909 – Zbiory przyrodnicze Towarzystwa Przyjaciół Nauk dla użytku zwiedzających je, Poznań (wydanie drugie, powiększone w 1913 r.).
- CHŁAPOWSKI F. 1910 – Wiwianitowe i żelaziakowe złoża u źródeł Baryczy i ich zużytkowanie. Ziemia, 1: 386–387 i 401–403.
- CHŁAPOWSKI F. 2007 – Józef Rogaliński. Uczony poznański czasów Oświecenia. Fizyk, astronom, pedagog. Wyd. Miejskie, Poznań.
- CZARNIECKI S. 1987 – Nauki geologiczne. [W:] Suchodolski B. (red.), Historia nauki polskiej, 1863–1918, t. 4, cz. 3. Ossolineum: 191–214.
- KAPITANCZYK K. 1973 – Chemia (XIX–XX w.). [W:] Labuda G., (red.), Nauka w Wielkopolsce. Wyd. Poznańskie, Poznań: 1098–1186.
- LABUDA G. (red.) 1973 – Nauka w Wielkopolsce. Wyd. Poznańskie, Poznań.
- MICHAŁSKI M., PAŁAT Z. 2020 – *Collegium Maius* w Poznaniu. Wyd. Miejskie Poznania, Poznań.
- SKOCZYLAŚ J. 1985 – Rozwój poznania budowy geologicznej Polski w latach 1918–1939. Ossolineum, Monografie z dziejów Nauki i Techniki, t. 133.
- SKOCZYLAŚ J. 2009 – Dzieje wielkopolskich kolekcji geologicznych. Prz. Geol., 57 (7): 572–575.
- SKOCZYLAŚ J. 2011 – Dzieje badań geologicznych w Wielkopolsce do 1939 roku. Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- SKOCZYLAŚ J. 2012 – Początki geologii. [W:] Marciniak M. (red.), Dzieje nauk geograficznych i geologicznych na Uniwersytecie Poznańskim, t. 1. Wyd. PTPN, Poznań: 46–64.
- SKOCZYLAŚ J. 2021 – Działalność geologiczna Polaków w zaborze pruskim w drugiej połowie XIX w. na przykładzie Brunona, Józefa Szafarkiewicza (1821–1892). Prz. Geol., 69 (1): 55–58.
- SZAFRAN H. 1957 – Wydział Matematyczno-przyrodniczy Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Roczn. Historyczne, 28: 477–500.
- WOJTKOWSKI A. 1928 – Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Roczn. TPN, 50: 182–197.
- WOJTKOWSKI A. 1957 – Stulecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Roczn. Historyczne, 28: 311–348.
- WRÓBLEWSKI A. 1957 – Historia zbiorów przyrodniczych Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Roczn. Historyczne, 28: 501–508.
- WRZOSEK A. (red.) 1924 – Uniwersytet Poznański w pierwszych latach swego istnienia (1919, 1919–1921, 1921–1922, 1922–1923) za rektoratu Heliodora Świącickiego. Księga Pamiątkowa wydana staraniem Senatu Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań: 194.

Praca wpłynęła do redakcji 19.10.2022 r.

Akceptowano do druku 18.11.2022 r.